

Onderzoekersnetwerk

Religie en Civil Society

Contact

Wouter Beekers

w.beekers@ubvu.vu.nl

+31(0)20 598 5275

Website

www.hdc.vu.nl/rcs

De legitimiteit van levensbeschouwelijk geïnspireerde geestelijke zorg ter discussie

Prof.dr. Theo W.A. de Wit (FKT Tilburg)¹

In deze discussiebijdrage, zal ik eerst een meer fundamentele politieke tendens in onze democratie trachten te beschrijven die vooral religieus geïnspireerde sociale praktijken kan delegitimeren.(1) Ik zal die tendens vervolgens aan enkele casussen illustreren.(2) Ten slotte zal ik nog kort ingaan op een gebied dat mij sinds kort intellectueel is toevertrouwd, namelijk de geestelijke verzorging in justitiële inrichtingen.(3) Zoals Govert Buys mij liet weten hoeft een bijdrage bij dit netwerk niet gepolijst of afgerond te zijn, en de mijne is dat dan ook niet. Het gaat eenvoudig om een hypothese.

I. Twee betekenissen van ‘democratie’

Acht jaar geleden stuitte ik in het boek *L’Imparfait du présent* van Alain Finkielkraut op een distictie die mij sindsdien in Nederland alleen maar actueler lijkt te zijn geworden. In een korte reflectie heeft deze filosoof het over een ‘dubbelzinnigheid’ in het woord democratie. Enerzijds duidt dit sleutelwoord in onze politieke taal een regeringsstelsel aan, anderzijds bedoelen veel democraten met dit woord ook een proces te beschrijven. Democratie is allereerst een stelsel dat de macht die wij op het ogenblik hebben over ons maatschappelijk leven en over onze gedragsnormen bekrachtigt. Typerend voor de democratie is dat niets vanzelf spreekt; niets komt van boven, en geen enkele verworvenheid heeft het stempel van de eeuwigheid. Pluralisme is in dit stelsel geen handicap meer of een teken van zwakte, maar het fundamentele gegeven van de politiek, die vóór alles een toneel en een ruimte is. Democratie is aldus een regeringsstelsel dat ‘de vraag wat een goede maatschappij is open laat en de vorming van modellen die de maatschappij in zichzelf zouden opsluiten dwarsboomt’.

Maar voor menig democraat is de democratie ook of primair een voortschrijdende geschiedenis, bijvoorbeeld in de richting van de geleidelijke totstandkoming van de rechten van de mens en de ontwikkeling van zowel de individuele vrijheid als de sociale gelijkheid. Democratie als proces kent niet zozeer pluralisme als wel hindernissen op weg naar een toekomst die evident is, en procesdemocraten erkennen niet zozeer democratische tegenstanders maar hebben eerder te doen met achterlopers, vertragings en sukkelers die nog niet door hebben dat de democratische beweging zich onontkoombaar ontplooit als een waarheid in de tijd. Déze democraten, zo formuleert Finkielkraut polemisch, zijn dan ook ‘op zijn zachts gezegd niet in hun bescheidenheid gestikt’.² Hij geeft vervolgens voorbeelden uit de Franse politieke discussie, ik geef hier twee casussen uit het Nederlandse debat.

Casus 1: de kwestie Ramadan

Een jaar geleden vorderde Henk Krol, de hoofdredacteur van de Nederlandse Gay Krant, de islamitische theoloog en filosoof Tariq Ramadan op om eindelijk eens

1. Bijeenkomst

Onderzoekersnetwerk Religie en Civil Society, donderdag 17 juni 2010, 13.30-16.30 uur, Vrije Universiteit, gebouw Bellevue, zaal 1H-50

2. Alain Finkielkraut,

L'imparfait de present, Ned. Vert., *Het onvoltooide heden*, Contact, Amsterdam, 2003.

‘uit de kast te komen’. Ramadan was toen nog onder meer adviseur van de gemeente Rotterdam met de opdracht de dialoog tussen moslims en niet-moslims in deze stad te stimuleren en te begeleiden. De hoofdredacteur citeert enkele zijn inziens ‘bedenklijke uitspraken’ over homo’s en vrouwen uit een recent nummer van zijn eigen krant die daar aan Ramadan worden toegeschreven, hoewel deze van sommige ervan ontkende ze te hebben gedaan. Een voorbeeld van deze laatste uitspraken. ‘Op straat betekent soberheid (die Allah van vrouwen vraagt, TdW) dat men altijd de ogen gericht moet houden op het beton.’ Ramadan schreef in een reactie deze uitspraak nooit te hebben gedaan, en met betrekking tot homosexualiteit wijst hij er op dat de islam homosexualiteit verbiedt, maar dat hij zelf altijd heeft opgeroepen homoseksuelen wel te respecteren. Krol is het duidelijk niet alleen grondig oneens met Ramadams opvattingen, hij meent ook dat deze hem volledig ongeschikt maken om als adviseur van de gemeente Rotterdam op te treden. Vilein wordt zijn aanval als hij terloops ook het salaris van Ramadan als adviseur bij de gemeente vermeldt in de hoop daarmee – surfend op de hedendaagse maatschappelijke weerzin tegen hoge beloningen en bonussen – deze intellectueel verder in het nauw te brengen.

In hetzelfde nummer van NRC-Handelsblad verscheen nog een stuk over wat in Nederland toen al ‘de kwestie Ramadan’ heette, een artikel dat in alle opzichten als een repliek kan worden gelezen op Krols aanval. De auteur ervan, Markha Valenta, vermeldt uitdrukkelijk dat zij zelf met een vrouw samenleeft maar niet wenst dat er in naam van homo’s en lesbo’s op de wijze van de Gay Krant stemming gemaakt wordt tegen Ramadan. Haar betoog spitsst zich toe in deze ene korte zin: ‘Het doet er helemaal niet toe’. Het doet er volgens haar niet toe wat Ramadan als moslim bijvoorbeeld precies denkt over homosexualiteit, zolang hij de burgerlijke rechten van homo’s en lesbo’s erkent, ‘en dat heeft Ramadan altijd gedaan’, zo stelt zij vast. Van moslims die over homosexualiteit andere opvattingen hebben dan wijzelf vragen om ‘als goed getrainde apen’ na te zeggen wat wij graag willen horen, namelijk dat homosexualiteit goed en natuurlijk is, is ‘paternalistisch en dogmatisch’, zo schrijft Valenta, die er vervolgens op wijst dat ook in het Westen nog steeds velen net zo denken als Ramadan zonder dat van hen gevraagd wordt daarom hun baan op te geven.

Wanneer wij deze controverse tot de politiek-filosofische kern herleiden, dan gaat het om de vraag of een orthodoxe moslim binnen het kader van democratisch bestuur officiële adviseur kan zijn voor een stad als Rotterdam. Wie deze vraag ontkennend beantwoordt, is van mening dat de orthodoxe islam (in de versie van Ramadan) en een moderne democratie als de Nederlandse onverenigbaar zijn, omdat deze democratie een zekere (bijvoorbeeld culturele en morele) homogeniteit vereist, en dus wat daarbuiten valt als heterogeniteit moet verwerpen. Brisant is dat deze eis van conformiteit aan een zekere homogeniteit in een land als Nederland wordt gesteld aan dissidente stemmen die bijvoorbeeld homosexualiteit afwijzen en vrouwelijke kuisheid aanmoedigen, terwijl het in het verleden (en vandaag nog in grote delen van de wereld) vaak precies andersom was. Wie zoals Valenta de vraag met ‘ja’ beantwoordt ziet de kern van de democratie juist gelegen in de ‘dissociatie

van rechtvaardigheid en waarheid': terwijl wij elkaar als vrije en gelijke burgers erkennen, aanvaarden wij tegelijkertijd dat er op legitieme wijze punten van dissensus en vreedzame conflicten kunnen bestaan over waarheids- en heilsvragen. Het valt mij niet zwaar partij te kiezen in dit meningsverschil: ik meen dat Valenta hier onze steun verdient. Maar ik vermeldt wel dat deze keuze ook een prijs heeft. In de terminologie van Finkielkraut: we moeten de moderne democratie niet langer primair beschouwen als een proces en als een emancipatiebeweging, maar eerst en vooral als een regeringsstelsel . Als emancipatiebeweging opgevat is de democratie, of zelfs de mensheid – meestal onder leiding van een avant-garde - op weg naar een doel of eindpunt. Op weg naar dat doel ontmoet deze beweging zoals gezegd vooral hindernissen, blokkeringen en vertragingen. Zo verschijnt de Islam, ja soms elke religie voor menig Nederlander en ook voor diverse politieke partijen als een lastige hindernis voor emancipatie, ja als een relict uit een ver verleden. Er zijn hier dus wetenden en onwetenden, zij die in het bezit zijn van de kennis over waar onze geschiedenis heen gaat en zij die achterlopen of hopeloos in een of ander 'Middel-eeuwen' zijn blijven steken.

In een democratie als regeringsstelsel daarentegen is niemand verplicht, de meerderheidsbesluiten die tot nieuwe wetgeving leiden, toe te juichen of zelfs maar zinnig te vinden. Een democratisch meerderheidsbesluit heeft een arbitrair, decisionistisch moment, en juist dat maakt het draaglijk voor wie verloren heeft. Alleen uitwendige gehoorzaamheid wordt van ons gevraagd, innerlijk verzet als ook uiterlijk protest binnen de kaders van de rechtsstaat blijven volledig toegestaan. De kerngedachte van dit alles is dus dat de moderne democratie een bepaalde vorm oplegt aan de maatschappelijke conflicten, zodat ze hanteerbaar worden. Die vorm moet ons onder meer beschermen tegen het immer dreigende individuele of collectieve egotisme, dus tegen zowel religieuze als niet-religieuze strevingen om waarheid en macht opnieuw te laten samenvallen.

Een tweede casus.

In november vorig jaar nam de gemeenteraad van Amsterdam een motie aan dat organisaties die werk verrichten voor de gemeente Amsterdam, zoals Youth for Christ, bij hun aanstellingsbeleid geen voorkeur meer mogen geven aan werknemers met een christelijke achtergrond. B. en W. voerden de motie niet uit, want het is godsdienstige en levensbeschouwelijke organisaties wettelijk toegestaan om in hun personeelsbeleid eisen te stellen die met hun grondslag te maken hebben. Voor de zogeheten Banning Werkgemeenschap voor de PvdA was de affaire reden een conferentie te organiseren in de Rode Hoed over de principiële kant van de zaak, want ook de Amsterdamse PvdA-fractie had tot ontsteltenis van deze Werkgemeenschap de motie ondersteund. Tijdens deze conferentie enkele weken terug werd de vraag centraal gesteld of 'Godsdienst privé-zaak (is) of niet?'; het leek er immers op, zo veronderstelde de Werkgemeenschap, dat godsdienstige organisaties de kans lopen niet langer door de overheid ondersteund te worden wanneer de opvatting terrein wint dat religie als privé-zaak moet worden beschouwd.

De PvdA had Sharon Dijksma afgevaardigd; deze oud-staatssecretaris had voorafgaand aan de bijeenkomst zichtbaar enkele uren bij de visagiste doorgebracht en ik moet zeggen dat ze daarnaast een niet onaangename parfum verspreidde, maar haar bijdrage had ze duidelijk niet overdreven voorbereid en bestond grotendeels uit herinneringen uit haar eigen godsdienstige jeugd en het opsommen van een reeks problemen.

II Privatisering van de religie?

Maar laat ik eens ingaan op deze casus en de vraagstelling van de Werkgemeenschap. Twee vragen dienen zich dan aan. Waar komt de gedachte dat godsdienst privé-zaak is of beter: dient te zijn, eigenlijk vandaan, en wat was de ratio ervan? En op de tweede plaats: in hoeverre is deze opvatting vandaag nog actueel?

Ad. 1. De eis van een 'privatisering' of minstens depolitisering van de godsdienst is reeds uitvoerig uitgewerkt door 17e eeuwse politieke denkers en juristen, die bijv. in Frankrijk niet toevallig 'les politiques' werden genoemd, omdat zij de politiek van de godsdienst wensten los te maken. De achtergrond hiervan waren de confessionele burgeroorlogen in het Europa van de 16e en 17e eeuw. Hun doel was de burgerlijke vrede mogelijk maken door de status van de confessies en kerken te veranderen. Thomas Hobbes zette in 1652 de eerste stap door binnen het domein van de godsdienst een subtiel, maar praktisch gezien uiterst belangrijk onderscheid tussen confessie en geloof te maken, waarbij een gemeenschappelijke, zij het minimale confessio verplicht is, maar er binnen dit kader ruimte is voor ieders persoonlijke fides. Veertig jaar later ging John Locke een stap verder, op basis van de volgende, even scherpe als geestige observatie:

'Iedere kerk is voor zichzelf orthodox, maar in de ogen van anderen ketters of levend in dwaling. Daarom is de controverse tussen deze kerken over de waarheid van hun doctrines en de zuiverheid van hun eredienst symmetrisch (on both sides equal), en er is ook geen rechter beschikbaar die de controverses kan beeindigen. De beslissing in deze kwesties komt alleen de Hoogste Rechter van alle mensen toe'. Praktische conclusie hiervan voor Locke: verwijder religieuze onderwerpen van de tafel van de publieke discussies, en laat de oplossing van religieuze issues aan de Hoogste Rechter – vandaag zouden wij misschien eerder zeggen: aan de samenleving, aan de markt waar de ideeën circuleren en worden verhandeld. De overheid moet zichzelf dus niet de rol van arbiter aanmeten, en een politiek van tolerantie voeren jegens alle geloof en levensbeschouwing.

Iedereen moet van Locke namelijk zelf (inderdaad: privaat) de strijd voeren die Locke als de kern van de religie beschouwt, namelijk 'de strijd met je eigen aandriften en tekorten', want het is deze strijd die je voorbereidt op de wereld die komende is – bedoeld is natuurlijk het hiernamaals. Let wel: je eigen strijd, niet die van je buurman of je landgenoten. Locke zou dus niet blij zijn geweest met de Amerikaanse stichting Repent Amarillo, die zich volgens een recent krantenbericht bezig houdt met het terroriseren van nachtclubdancers en -bezoekers,

homovriendelijke kerken en andere 'heidense' praktijken, bijvoorbeeld door hen te filmen en de filmpjes aan hun werkgevers door te spelen. Natuurlijk gaat dit een stap verder dan wat Henk Krol in Nederland doet, maar in de kern draait het om hetzelfde: de ander dwingen zich tot jouw heilswaarheden te bekeren. Lockes voorstel destijds was kortweg: heilsvragen scheiden van politieke vraagstukken. Geen overheid die aan heilspolitiek gaat doen, geen kerk of andere levensbeschouwelijke organisatie die de wereldlijke macht gebruikt om haar orthodoxie op te leggen. De ratio van dit standpunt is uiteindelijk: het samenleven mogelijk maken van mensen met verschillende opvattingen en praktijken, verschillende opvattingen over wat heil en heilig is (of, meer modern uitgedrukt: heilzaam, heelmakend, integer, volledig mens-zijn, ware vrijheid, het goede leven, God welgezind etc.). Dat was inderdaad slechts mogelijk via de neutralisering van de godsdienst door religieuze loyaliteiten te privatiseren.

Ad2. Nu de tweede vraag. Is die opvatting vandaag nog actueel? Mijn antwoord is op dit punt gedifferentieerd:

Ja, want ook vandaag bestaat er in een multicultureel geworden samenleving het gevaar van een vermenging van politiek en heil, van heilspolitiek dus. Onder meer heel wat zogeheten emancipatiedoctrines sinds de 18e eeuw (te beginnen bij jacobinisme, vervolgens marxisme en communisme tot en met scientistische en liberale heilsleren over de gang van de geschiedenis of – vooral in Nederland – naar de ongestoorde vrijheid van het expressieve individu) hebben de neiging getoond om, in Lockes termen, zich met andermans heilsworsteling te gaan bemoeien en zich als arbiter over andersmans vorderingen op te werpen. Leidraad is hier dan ook niet meer John Locke maar een zin uit Rousseau's *Contrat Social*: 'Men moet hen dwingen om vrij te zijn.' Dit was zoals bekend het motto van de Jacobijnen. Vandaag bestaat er de neiging, niet alleen om de Islam of zelfs elke religie als een relict uit het verleden te beschrijven (dat is in de marktplaats van ideeën nog legitiem), maar dit gezichtspunt ook via de wet op te leggen via het verbieden van hoofddoeken, de tegenwerking bij het bouwen van moskees etc. De bruikbaarheid van de privatiseringsstrategie is echter ook beperkt, want privatisering van loyaliteiten schept, radicaal genoeg doorgevoerd, een nieuw probleem. De verdere doorvoering van deze strategie is bijvoorbeeld door de socioloog Ulrich Beck bepleit in zijn pleidooi voor zogeheten 'kosmopolitische staten'. "Kosmopolitische staten zijn gefundeerd op het beginsel van de nationale indifferentie. Zoals met de Vrede van Westfalen de confessionele burgeroorlogen van de zestiende eeuw door de scheiding van staat en religie werden beëindigd, zo zouden – dat is mijn these – de nationale wereld(burger)oorlogen van de twintigste en van het begin van de eenentwintigste eeuw met een scheiding van staat en natie beantwoordt kunnen worden. Zoals de a-religieuze staat de praktisering van verschillende religies mogelijk maakt, zo zouden kosmopolitische staten via het beginsel van de constitutionele tolerantie de grensoverschrijdende co-ëxistentie van etnische, nationale en religieuze identiteiten moeten garanderen." De vrijheid van godsdienst wordt in zijn voorstel dus opgevolgd door de 'vrijheid van nationale

loyaliteit' en de vrijheid van cultuur. Maar waarom zou de privatisering van religieuze, culturele en nationale en de daarmee verbonden morele loyaliteiten ten gunste van een liberale pluraliteit van zelfbepalende individuen die slechts instrumentele banden aangaan met politieke gemeenschappen, waarom zou die resulteren in de inderdaad noodzakelijk kosmopolitische oriëntatie of zelfs maar vreedzame co-existentie? Dat blijft bij hem volstrekt onduidelijk. Niet toevallig pleiten liberale politici en intellectuelen die de godsdienst als achterhaald of als een privé-hobby beschouwen er regelmatig voor, nieuwe, niet-religieuze vormen van saamhorigheid te promoten zoals meer of minder agressieve vormen van patriotisme en nationalisme of andere varianten van een seculiere civil religion. Daarom pleit ik voor de alternatieve strategie. De plurale coëxistentie, alsook de kosmopolitische openheid moeten juist gevoed worden uit particuliere tradities en bronnen, waaronder religieuze. Dan zijn religies en andere levensbeschouwingen méér dan privé-hobbies, maar staan zij wel voor de nieuwe opdracht, de bronnen van tolerantie en intolerantie in hun eigen tradities opnieuw te onderzoeken en te duiden in het licht van onze wereldsamenleving en in het licht van de opdracht, in deze wereld samen te leven. Ze worden dan beproefd, 'zoals goud in het vuur' - het vuur van het samenleven.

Een standpunt ten aanzien van het meningsverschil binnen de PvdA volgt uit het voorgaande vanzelf. De politiek moet zich niet bemoeien met het aanstellingsbeleid van religieus gemotiveerde organisaties die werk verrichten voor de gemeente Amsterdam. Een democratie is geen instrument van een emancipatiebeweging. Wel mag de politiek vragen dat organisaties op levensbeschouwelijke grondslag met hun activiteiten die uit algemene middelen worden gefinancierd ook het algemeen belang dienen. Ook van hen wordt gevraagd de democratie niet als voertuig voor hun heilsaspiraties te hanteren.

III Geestelijke verzorging bij justitie

Nog een enkel woord over de geestelijke verzorging in justitiële inrichtingen. Zoals u wellicht bekend is zijn er bij de Dienst Geestelijke Verzorging bij het Ministerie van Justitie intussen zeven levensbeschouwingen formeel erkend als leverancier en zendende instantie van Geestelijk Verzorgers. Basis van dit alles is niet het aanbod maar de vraag van gedetineerden in de uitoefening van hun recht op godsdienstvrijheid. Zoals meestal is de praktijk wat complexer dan deze formele structuur, diffuser ook dan de beleidsmakers die erover waken graag zouden zien. Deze zien graag dat een gedetineerde het integrale aanbod volgt van zijn 'eigen' levensbeschouwing. In werkelijkheid komt het ook voor dat een islamitische gedetineerde bijvoorbeeld contact zoekt met een protestantse geestelijk verzorger, of dat iemand die gesprekken heeft met een humanistisch raadsman of -vrouw wél even 'een kaarsje wil gaan aansteken' voor zijn moeder tijdens de katholieke liturgie etc. En bij een suïcide willen over het algemeen alle gedetineerden dat de cel van de suïcidant ritueel wordt gereinigd. Het leven is dus sterker dan de leer. Voorzover ik tot nu toe weet – ik ben mij nog aan het oriënteren in deze wereld, onder meer door werkbezoeken aan de gevangnissen, TBS-klinieken en vreemdelingenbewaring – wordt de structuur die ik hier boven kort beschreef niet

bedreigd. Zou dat we kunnen gebeuren? Ja, van twee kanten kan deze structuur onder vuur komen te liggen. Van de kant van beleidsmakers en economen die tot de conclusie komen dat de Geestelijke Verzorging bij justitie goedkoper kan. Bijvoorbeeld door de aanwezigheid van GVers in de formatie van een inrichting op te heffen en GVers 'om de hoek' in te huren wanneer en alleen wanneer een gedetineerde er uitdrukkelijk om vraagt. Nadeel van deze beleidswijziging richting outsourcing is onder meer dat de betrouwbaarheid van de Geestelijke Verzorging afneemt ('je weet niet precies wat je in huis haalt'), een nadeel dat ook een veiligheidsaspect heeft.

En op de tweede plaats, eventueel in combinatie met de eerste ontwikkeling, kan de dienst GV onder druk komen te staan via de eerder genoemde denklijn die godsdienst en levensbeschouwing als een private optie beschouwt van autonome individuen. Dan is het denkbaar dat de religie of levensbeschouwing van een gedetineerde niet meer geregistreerd wordt en dat het nu nog gebruikelijke intake-gesprek met nieuwe gedetineerden wordt afgeschaft, zodat de gevangenisdirectie alleen nog in actie komt wanneer gedetineerden uitdrukkelijk verzoekt om geestelijke verzorging, die vervolgens wordt ingehuurd. In beide hier genoemde gevallen wordt de uitoefening van de godsdienstvrijheid en de zorgplicht van de overheid op dit punt geminimaliseerd. Met Fred Teeven straks als minister van justitie lijkt dit scenario mij niet helemaal denkbeeldig.

Onderzoekersnetwerk Religie en Civil Society

Het interdisciplinaire en interuniversitaire *Onderzoekersnetwerk Religie en Civil Society* wil studie maken van de religieus geïnspireerde aspiraties en beelden van een goede samenleving, in het heden en verleden, en hun gevolgen voor de maatschappelijke praktijk. Inmiddels participeren 100 onderzoekers in het netwerk.

Organisatie: Wouter Beekers, Govert Buijs en Anton van Harskamp